

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 343. 9: 342. 7

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИЗИ СУСПІЛЬНОЇ ДОВІРИ ДО ДЕРЖАВИ ЯК ГАРАНТА ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН

*Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»*

Розглянуто історичні передумови і витоки ерозії та кризи суспільної довіри до держави, що формувалися в ХХ–ХХІ століттях в умовах радянської і пострадянської України. Виділено її основні етапи. Систематизовано причини, чинники та тенденції розвитку кризи довіри громадян до державних і суспільних інститутів. Проаналізовано сучасний стан цієї проблеми і можливі шляхи її розв'язання.

Ключові слова: *криза довіри до держави, політичні та економічні права громадян, державні інститути, суспільні інститути, політична еліта, політичні партії, державні реформи, суспільні і особисті інтереси.*

Постановка проблеми. Актуальність теми статті зумовлена пошуком засобів, спрямованих на відновлення суспільної довіри до держави як гаранта захисту прав людини. Без належного рівня довіри неможливі розвиток країни в оптимальному уявленні, збільшення соціального капіталу, подолання відчуження влади від населення. Ринкові зрушення останніх років в Україні і світі, а також активізація глобалізаційних процесів довели, що втрата довіри обертається на масштабні фінансові збитки для економіки та соціальні втрати для суспільства, втрати перспектив і гідного місця країни в глобалізаційному просторі. І навпаки, збереження довіри є умовою стабільності і розвитку всіх суспільних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення стану і перспектив суспільної довіри до держави є предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них можна виділити Т. Артёмову [1], В. Гейця [2], А. Гриценка [3], Я. Корнаї [4], В. Корнівську [5], Дж. Коулмана [6],

Т. Кричевську [7], О. Кузьміна [8], Ю. Латова [9], А. Ляско [10], І. Малія [11], Ю. Павленка [12] та ін.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення і аналіз історичних передумов, етапів, причин і чинників, а також тенденцій розвитку кризи суспільної довіри до держави, що відбувається під впливом соціально-економічних трансформацій екзогенного та ендогенного характеру.

Виклад основного матеріалу. Відносини довіри є одними із головних суспільних відносин. Без них взагалі не могло б існувати і розвиватися людське суспільство. Феномен довіри активно досліджують соціологи, політологи, економісти, юристи. Ця загальнонаукова категорія розглядається перш за все як:

- довготривалий ресурс економічного зростання;
- основний носій соціального капіталу;
- чинник зрілості громадянського суспільства і правової держави.

Загальну увагу до цього питання привернули процеси розбудови демократичних основ правової держави, а загострила цю проблему сучасна глобальна фінансово-економічна криза. Однак сьогодні категорія довіри досліджується переважно у філософському, соціологічному і соціально-психологічному аспектах, а економічний і правовий зміст залишається значною мірою не розкритим.

Безумовно, питання довіри присутні в багатьох суспільних процесах на всіх рівнях. Найбільш актуальним, на наш погляд, є проблема довіри до держави як гаранта захисту політичних і економічних прав і свобод людини. Як же на практиці обстають справи з цих питань? За даними Національного моніторингового опитування Інституту соціології НАНУ, Україна за характеристикою міжособистої довіри (рівнем довіри, що склався у суспільстві) є напівпериферійною країною десь на рівні латиноамериканських країн, у яких ступінь довіри близько 25 %. Наразі спостерігається масове втрачання орієнтації населення в обранні життєвих цінностей. Так, 80,6 % опитуваних вважають, що більшість людей нині узагалі ні в що не вірять. «Найбезпечніший варіант для населення країни — зовсім нікому не довіряти» — у цьому переконані 49,8 % опитуваних. Вчені вже говорять про сталу тенденцію до деморалізації населення з дуже високою оцінкою — 62,9 % [2, с. 10]. Не менш важливою є інституційна довіра — до державних інститутів, які представлені президентом, парламентом, урядом, силовими структурами та регіональними органами влади, а також до неурядових, політичних та громадських організацій. За тими самими даними Інституту соціології НАНУ, не користуються довірою в українському суспільстві органи законодавчої та виконавчої гілок влади. Не вірили зовсім, і переважно Верховній Раді, у 2012 р. 60,4 % населення. У 1995 р. Президенту не вірили зовсім або здебільшого 23 %, у 2012

р. — вже 35,9 %. Уряд у 1995 р. не вірило 49,5 %, а у 2012 р. — 43,5 %. Повністю і здебільшого довіряло місцевим органам влади у 2008 р. — 14,3 %, а у 2012 р. — 17,9 %. Не краща оцінка ступеня довіри до правоохоронних органів. У 1995 р. їм не вірили 60,6 % населення, у 2012 р. — 58,6 %. Прокуратурі не вірили у 2002 р. 54,2 %, у 2012 р. — 56,5 %. Судам не вірили у 2002 р. — 54,4 %, у 2012 р. — 62,8 %. [2, с.14; 13, с.Ф3]. Ступінь довіри центральним і місцевим органам влади в Україні значно поступається показникам не тільки розвинених країн, а й країн, що розвиваються.

Ці факти свідчать про кризу довіри суспільства передусім до влади, яка визрівала поступово. Її витoki, на наш погляд, слід шукати в надрах системи, з якої Україна вийшла на шлях розбудови ринкової економіки і громадянського суспільства. Саме негативні риси і закономірності радянської державності стали першими підвалинами, на яких поступово формувалося ставлення людей до державних інститутів.

Так, суспільна власність у колишній адміністративно-командній системі Радянського Союзу, яка була її економічною основою, насправді була юридичною фікцією та ідеологічним міфом, за яким стояли реальна відомчо-монополістична власність і соціально-економічна відчуженість працівників від засобів виробництва, що доповнювалося їх організаційною закріпленістю за ними шляхом системи прописки непаспортизованих сіл і т. под. [3, с.272]. До того ж інституційні вимоги ідеології, що існували, та умови життя суперечили один одному. Це, на думку науковців, привело до інституційного розриву, внаслідок якого у більшості членів суспільства сформувалися особливі ментальні характеристики [3, с. 272-273]. По-перше, у людей формувалося відчуття власної меншовартості, оскільки майже неможливо було відповідати високим вимогам комуністичної моралі. І це невідворотно посилювало зневіру до неї як до державної ідеології. По-друге, відчуття меншовартості разом із фрагментарністю поведінки спричиняли соціальну пасивність громадян. Люди ставали складовою державного планового механізму, який був пануючою над ними силою, і виконували лише те, чого вимагала держава.

Це доповнювалося відчуттям членами суспільства відчуженості від власності, що проявлялося у схильності до розкрадання державного майна, незацікавленості в підвищенні продуктивності праці, формальній дисциплінованості і покірності владі разом із психологічною опозицією до неї тощо.

Ці ментальні риси відображалися у найрізноманітніших формах поведінки і стосувалися більшості громадян. Зберігаються вони й дотепер майже в усіх сферах людської діяльності вже в нових умовах існування незалежної України. Цьому сприяли численні недоліки і прорахунки державного управління, передусім при проведенні ринкових реформ. Невипадково навіть ви-

бірковий аналіз державної внутрішньої політики України за останні два десятиріччя дозволяє констатувати, що криза довіри населення до інститутів держави невпинно прогресувала вже під впливом нових, «ринкових» чинників, хоча була досить високою на період проголошення незалежності країни.

Дослідники зазначають, що перший шок громадяни України, як й інших пострадянських країн, отримали на початку 1990-х років, коли протягом декількох місяців за рахунок лібералізації цін купівельна спроможність їх заощаджень (понад 400 млрд радянських рублів) знизилася в тисячі разів. Суспільство не було готове до ринкового реформування економіки, що призвело до ринкової ейфорії та масштабних трансформаційних втрат [11, с. 75-76].

Ще одним суттєвим етапом кризи довіри стали сертифікатна та грошова приватизація державного майна, коли понад 50 млн громадян України, маючи на руках приватизаційні сертифікати, були ошукані різними спекулятивними операціями з боку держави, підприємств та інвестиційних компаній. Причому дослідники звертають увагу на те, що у народу відібрали власність, не виплатили дивіденди, а більшість сприймає це як суспільну норму. Отже, люди так і не усвідомили зазначеного суспільного феномена, що став рецидивом в історії людства [3, с. 76].

Подальші фінансові спекуляції наступних років посилили кризу довіри до суспільних та економічних інститутів. Це проявилось у фінансовій експансії банківської системи 1995-1996 рр., коли облікова ставка коливалася у межах 500-1000 %. Після запровадження національної валюти Нацбанк України разом із комерційними банками почав спекулювати на валютному курсі, останній шоківий стрибок якого країна пережила у 2008 р. Спекуляції на ринку житла, фінансові операції у страховій сфері та діяльності кредитних спілок є безпрецедентними прикладами організованої спекулятивної діяльності системного типу на рівні національної економіки [3].

Характер зрушень у суспільно-політичній сфері також не додавав позитиву в плані формування довіри народу до влади. Так, слабкість вітчизняної демократії в перші роки незалежності проявилася в невідповідності суспільства до змін, загальній дезорієнтованості основної маси населення. Це зумовило відсутність реальних політичних і економічних реформ та неможливість швидко розпочати демократичні перетворення. Командно-адміністративна система була ще досить потужною, а колишня номенклатура практично повністю зберегла ключові позиції в усіх гілках влади. Розбудова держави відсунула на другий план права людини та її добробут, а молода держава все більше переймалася обслуговуванням влади і заможних громадян, ставала все більш байдужою до долі більшості суспільства і все агресивнішою до тих, хто був незадоволений системою відносин, що формувалися.

Патерналізм часів президента Л. Кучми доповнився інформаційною кризою та прямим диктатом виконавчих структур і фінансово-промислових груп над суспільством. Балансування економіки на межі банкрутства і низький культурний рівень держави призвели до того, що цінності апарату бюрократії в більшості політичних ситуацій виявилися надто сильними, а суспільна активність — неефективною. Внаслідок цього конституційна система захисту прав людини не могла бути дієвою, незважаючи на те, що Конституцію України вважають однією з найкращих в Європі. Держава виявилася не в змозі виконувати свій головний обов'язок — затвердження і забезпечення прав і свобод людини, оскільки сама поступово ставала джерелом все більш масштабних і масових порушень прав людини.

Науковці виявили низку негативних тенденцій у цій сфері, які швидко посилювалися [14, с.6].

1. Бажання докладно регламентувати відносини у будь-якій сфері посилювало адміністративний тиск держави. Люди були беззахисними і залежали від державного апарату, а підприємці, які прагнули економічної незалежності, потрапляли під прес численних фіскальних органів. Існуюча податкова система унеможливлювала легальний бізнес і змушувала його порушувати законодавство, посилюючи тим самим уразливість суб'єктів економіки. Постійно порушуючи права власності, влада робила все для того, аби уможливити лише пов'язаний з нею бізнес, і на цьому ґрунті зростала корупція. Особливо грубо порушувалися права власності на землю, зокрема, незаконне захоплення землі та іншої нерухомості усупереч закону, бажанням і рішенням власників або місцевих територіальних громад.

2. Зростали масштаби бідності і соціальної нерівності. За офіційними даними, у 1995 р. понад 30 % населення знаходилося за межею бідності, тобто отримувало дохід утричі менший за прожитковий мінімум, а постійно зростаюча різниця в доходах між цією категорією громадян та 5 % найбільш заможних людей у 5-6 разів перевищувала відповідну різницю в країнах Західної Європи і США. Найбільш значущими були порушення прав на житло, гідний рівень життя, працю, соціальну допомогу, охорону здоров'я тощо.

3. Виборчі кампанії 1998, 1999, 2002, 2004 років і референдум 16 квітня 2000 р. яскраво продемонстрували, як політична боротьба поступово перетворювалася на придушення опонентів будь-якими засобами, зокрема, за допомогою державних силових органів.

4. Кримінально-правова політика держави ставала все більш жорстокою. Стали звичайним явищем тортури і знущання під час дізнання і досудового слідства з метою отримання потрібних зізнань. Винні у цьому зазвичай залишалися без покарання, і така практика поступово ставала нормою. Кількість

виправдовувальних вироків не перевищувала 0,35 %, і Україна опинилася серед світових лідерів за кількістю в'язнів на душу населення.

5. Усе більше посилювалася неповага до судової влади і верховенства права в цілому. Постійно порушувалися принципи законності на користь політичної доцільності, поширилися нехтування незалежністю суду, тиск на суди з боку адміністрації президента і виконавчої влади. Це сприяло перетворенню судової системи на одну із найбільш корумпованих.

Державний апарат систематично блокував розвиток конституційного законодавства, що мало розвинути конституційні норми і чіткі встановити повноваження виконавчої і законодавчої гілок влади.

6. Тотального характеру набував негласний нагляд силових структур за громадянами, що проявлялося переважно у масових порушеннях права на приватність комунікацій (прослуховування телефонів, контроль електронної пошти та інших комунікацій). За свідченням представників Верховного Суду України, тільки у 2002 р. апеляційними судами було дано 40 тис. санкцій на зняття інформації з каналів зв'язку. (Для порівняння: середньоєвропейський показник — до 1000 санкцій на рік.) Активно впроваджувалася система моніторингу мережі Інтернет. Інтернет-провайдерів змушували встановити такі системи за власний кошт і передавати трафік у СБУ.

7. Ставали більш різноманітними засоби порушення свободи слова, посилювався контроль за мас-медіа, особливо електронними ЗМІ. Виконавча влада використовувала широкий арсенал засобів впливу: закриття ЗМІ, ускладнення правил реєстрації, численні перевірки контролюючими органами, блокування банківських рахунків, відмова друкарень друкувати тиражі і навіть вилучення готових тиражів, відмова в розповсюдженні видань, залякування і фізичні розправи із журналістами. Усе це перешкоджало формуванню незалежної преси і журналістики.

8. Поширювалася практика утаємничування і обмеження доступу до офіційної інформації, що мотивувалося захистом інформаційної безпеки держави. Прогресивні закони, що регулювали доступ до інформації, були фактично зведені нанівець підзаконними актами і практикою широкого використання незаконних грифів обмеження доступу до інформації.

Подальше посилення цих тенденцій лише загострювало суспільні суперечності. Конституційна реформа у грудні 2004 р. не досягла своєї мети і спричинила загострення політичної боротьби у 2006-2007 рр., яка перейшла в політичну кризу, що не давала проводити необхідні реформи і призвела до загального зниження рівня політичної свободи. Наприкінці 2008 р. до політичної кризи приєдналася повномасштабна фінансово-економічна криза, від якої потерпали перш за все найбідніші верстви населення і середній клас. Помітно знизився рівень життя цих категорій громадян унаслідок зростання

цін та інфляції, тарифів на комунальні послуги; відсутності адекватного державного соціального захисту; посилення залежності працівників від роботодавців; зростання безробіття, зокрема прихованого, особливо серед кваліфікованих робітників і службовців.

Падіння ВВП стало найбільшим в Європі. Збільшився розрив у рівні життя між багатими і бідними.

У таких умовах погіршувалася ситуація з економічними і соціальними правами людини. У 2007-2011 рр. уряд систематично призупиняв реалізацію соціально-економічних програм усупереч забороні Конституційного Суду. Залишалася проблема виконання судових рішень. За офіційними даними, щорічно не виконується понад 70 % судових рішень у цивільних справах. Держава недостатньо працює в напрямку зміни процедури виплат боргів і повернення людям зароблених коштів.

Тотальна недовіра до влади постійно підсилювалася сторічною практикою моральної зради свого народу українською політичною елітою, яка триває й в умовах державного суверенітету. І цьому є своє пояснення: адже функціонування політико-управлінської еліти України відбувається в умовах закритої системи управління, збереження авторитарних принципів керівництва суспільством, відродження номенклатурних підходів у кадровій політиці. Довід і механізми радянської адміністративної системи використовуються як необхідна умова збереження влади. Еліта наразі не відчуває своєї відповідальності перед суспільством і характеризується егоїстичним бажанням слугувати лише власним корисливим «корпоративним» інтересам. Головними суб'єктами політичної влади стали кланові фінансово-монополістичні групи, а матеріальне багатство — її основою, а також мірилом успіху та гідності сучасної еліти. Науковці вважають, що проблема легітимності і правомірності дій вітчизняних політичних еліт стала у 2004-2008 рр. однією з причин перманентної політичної кризи [15, с.14], а це свідчить про низький рівень демократії в Україні і політичної культури нашої еліти.

Формування довіри до влади ускладнюється тим, що в суспільстві сформувалися декілька груп економічного і політичного впливу, інтереси яких виражають відповідні партії, які будують свою політичну кар'єру на суспільному незадоволенні владою, не маючи при цьому системних конструктивних ідей прогресивних змін у суспільстві. Отже, політичні партії працюють не на зміцненні довіри населення та бізнесу до держави, а навпаки, спекулюють на його недовірі [11, с.76].

Висновки. Інститут довіри є особливою неформальною нормою в суспільстві. Він охоплює всю систему суспільних відносин і формується протягом тривалого історичного періоду. Рівень суспільної довіри до держави як гаранта захисту прав громадян залежить від взаємодії позитивних і негативних

чинників національного, історичного, культурного, соціально-економічного та правового характеру. Утвердження інституту довіри можливе лише в умовах дотримання відповідних правил і законів, що визначаються на державно-му рівні. Сучасна криза довіри до державних і суспільних інститутів пояснюється насамперед тим, що в країні відсутня послідовна політика, спрямована на всебічне забезпечення прав і свобод людини. Дії держави у сфері прав людини переважно безсистемні, хаотичні та неефективні. Порушення політичних і громадських прав спостерігалось протягом всього існування незалежної Української держави, а у 2010-2011 рр. було найбільш масштабним. Відновлення довіри суспільства до влади наразі є одним із головних чинників забезпечення безпеки громадян і побудови правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артёмова Т. И. Экономика доверия как прообраз институционной архитектуры / Т. И. Артёмова // *Економ. теорія*. — 2010. — № 3. — С. 60–67.
2. Геєць В. М. Довіра як елемент капіталу в економічному розвитку України / В. М. Геєць // *Економ. теорія*. — 2010. — №3. — С.7-19.
3. Институциональная архитектура и динамика экономических перетворень / за ред. д-ра екон. наук А.А. Гриценко. — Х.: Форт, 2008. — 928 с.
4. Корнаи Я. Честность и доверие в переходной экономике / Я. Корнаи // *Вопр. економики*. — 2003. — №9. — С. 4-17.
5. Корнівська В. О. Криза цінностей — криза професіоналізму — криза довіри / В. О. Корнівська // *Економ. теорія*. — 2010. — №3. — С. 68-72.
6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // *Обществ. науки и современность*. — 2001. — №3. — С. 120-130.
7. Кричевська Т. О. Глобалізація й еволюція макроекономічної складової довіри держави / Т. О. Кричевська // *Економ. теорія*. — 2010. — №3. — С. 80-88.
8. Кузьмін О. Є. Довіра як економічна категорія / О. Є. Кузьмін // *Наук. вісник НЛТУ України*. — 2010. — Вип. 20.2. — С. 100-104.
9. Латов Ю. В. Міжособиста й інституційна довіра в сучасній Росії на ментальній мапі світу / Ю. В. Латов // *Економ. теорія*. — 2010. — №3. — С. 50-59.
10. Ляско А. Доверие и трансакционные издержки / А. Ляско // *Вопр. економики*. — 2003. — №1. — С. 15-27.
11. Малій І. Й. Еволюція довіри в триаді відносин: держава — фірми — домашні господарства / І.Й. Малій // *Економ. теорія*. — 2010. — №3. — С. 73-79.
12. Павленко Ю. В. Феномени довіри і недовіри у всесвітній історії / Ю. В. Павленко // *Економ. теорія*. — 2010. — №3. — С. 27-39.
13. Королев Д. Социализм контракапитализм. Данные социологии / Д. Королев // *Еженедельник «2000»*. — 2013. — № 22.
14. Захаров Е. 20 лет благих намерений. Обзор развития прав человека в Украине / Е. Захаров // *Зеркало недели*. — 2011. — №29.
15. Крюков О. Ефективне політичне управління і якісна еліта: фантастика чи реальність? / О. Крюков // *Дзеркало тижня*. — 2009. — №16.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ КРИЗИСА ОБЩЕСТВЕННОГО ДОВЕРИЯ К ГОСУДАРСТВУ КАК ГАРАНТУ ЗАЩИТЫ ПРАВ ГРАЖДАН

Дарнопых Г. Ю.

Рассмотрены исторические предпосылки и истоки эрозии и кризиса доверия общества государству, которые формировались в XX–XXI столетиях в условиях советской и постсоветской Украины. Выделены его основные этапы. Систематизированы причины, факторы и тенденции развития кризиса доверия граждан к государственным и общественным институтам. Проанализированы современное состояние этой проблемы и возможные пути её решения.

Ключевые слова: кризис доверия к государству, политические и экономические права граждан, государственные институты, общественные институты, политическая элита, политические партии, государственные реформы, общественные и личные интересы.

THE HISTORICAL PRECONDITIONS OF THE CRISIS OF PUBLIC CONFIDENCE IN THE STATE AS A GUARANTOR OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Darnopuh Q. U.

We consider historical preconditions and the origins of the crisis and the erosion of public confidence in the state, which were formed in the twentieth and twenty-first centuries in the Soviet and post-Soviet Ukraine, and the main stages. The causes, factors and trends of the development of the crisis of public confidence in the state and public institutions are systematized. The current state of this problem and its possible solutions are analyzed.

Key words: crisis of confidence in the state, political and economic rights of citizens, government institutions, public institutions, the political elite, political parties, government reform, public and private interests.